Despre *code-switching* în literaturile scrise în limbi periferice. Multilingvism și strategii discursive în romanul românesc din secolul al XIX-lea

David MORARIU

Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu
Lucian Blaga University of Sibiu
E-mail: david.morariu@ulbsibiu.ro

Code-switching in Literatures Written in Peripheral Languages: Multilingualism and Discursive Strategies in the Nineteenth-Century Romanian Novel

Abstract: My study aims to address the phenomenon of literary multilingualism in the nineteenth-century Romanian novel. Based on Johan Heilbron's approach on "translations as a cultural world-system" and his classification into hyper-central, central, semi-peripheral and peripheral languages, my analysis discusses the nineteenth-century Romanian language at an early stage of its consolidation and thus in self-colonial and anti-colonial relations to the "hegemony" of the French language. Taking advantage of this framework, I consider that the majority of literary code-switching examples faithfully render these linguistic relations, so my study proposes a classification of literary multilingualism into the following possible categories: a livresque multilingualism, which satisfies the self-colonial tendencies of the nineteenth-century language, a latent multilingualism, which can also be associated with an attempt at linguistic bovarisation, but also with the search for authenticity in novels through suggestion and "explicit attribution" (Meir Sternberg), a thesistic multilingualism, in such cases where the novel didactically presents foreign language insertions, and a functional multilingualism. Finally, my paper also launches a discussion of another type of multilingualism, that as a source for "defamiliarization", which I expect to find in the Romanian novel of the twentieth century, when the Romanian language is no longer in danger of self-colonization and passes by the incipient stage, the phenomenon of code-switching serving Viktor Shklovsky's technique of "defamiliarization".
Keywords: code-switching in literature, literary multilingualism, Romanian language as peripheral language, nineteenth-century Romanian novel, typology of multilingualism.

Citation suggestion: Morariu, David. "Despre *code-switching* în literaturile scrise în limbi periferice. Multilingvism și strategii discursive în romanul românesc din secolul al XIX-lea." *Transilvania*, no. 11-12 (2022): 21-34. https://doi.org/10.51391/trva.2022.11-12.03.

„Vai, vorbesc nemțește chiar și în franțuzește", remarcă la un moment dat Hans Castorp, adăugând aceleiași discuții și următoarea constatare: „Moi, tu le remarques bien, je ne parle guère le français. Pourtant, avec toi, je préfère cette langue à la mienne, car pour moi parler français c'est parler sans parler, en quelque manière – sans responsabilité, ou comme nous parlons en rêve"[1]. *Muntele vrăjit* (1924) al lui Thomas Mann este unul dintre textele utilizate ca studiu de caz în analizele care tratează fenomenul multilingvismului prin prisma discursului literar. De fapt, chiar și această observație a protagonistului figurează printre exemplele ce au atras până acum atenția prin justificarea propusă pentru schimbarea codului[2]. Pe lângă discuțiile coagulate în

jurul unor scriitori ca Vladimir Nabokov, Samuel Beckett, Joseph Conrad, James Joyce sau Lev Tolstoi și în jurul textelor lor (interpretate, mai ales cele semnate de primii trei, în principal din perspectiva translingvismului, adică a capacității de a scrie în mai multe limbi[3], ca particularitate a întregii activități a autorilor), abordările ce au adus în prim-plan multilingvismul literar, ca alternanță de limbi[4] în interiorul aceluiași discurs, au mizat pe multifuncționalitatea acestui fenomen. Mai exact, ca să revin la schimburile de replici în limba franceză dintre Hans Castorp și Clavdia Chauchat din care am preluat citatul de la început, acestea sunt cu atât mai interesante, cu cât, așa cum protagonistul romanului lui Mann punctează din capul locului, neasumarea glisării între cele două limbi reprezintă în cazul său o strategie narativă *per se*.

În ce măsură pot fi puse această „depersonalizare" (prin schimbarea codului) de care profită Hans Castorp și, totodată, această neresponsabilizare de *a vorbi fără să vorbești*, favorizate bineînțeles de utilizarea unei limbi străine, laolaltă cu un caz la fel de interesant din romanul românesc de secol XIX? Costin Șoimulescu este protagonistul celui de-al treilea volum al *Misterelor Căsătoriei* de C.D. Aricescu, roman care continuă formula balzaciană din *Psychologie du mariage* în toate cele trei volume[5] și investighează trei categorii diferite de cupluri și tipologia eșecurilor din căsnicie. Interesant e că, din perspectiva aceluiași detaliu de ordin lingvistic, intriga romanului pornește de la o serie de scrisori de dragoste redactate în limba franceză pe care protagonistul le primește și care îi atrag atenția mai ales din perspectiva (lipsei) simțului pentru limba franceză pe care scrisorile îl dovedesc. Una dintre ele, a cărei autoare este nemțoaica Henrieta, reușește să modifice fundamental modul în care Costin o va privi pe această admiratoare. În același timp, scrisoarea semnată de Henrieta îi oferă avantajul decisiv rivalei ei, misterioasa Sofia, din cauza francezei stâlcite pe care nemțoaica nu o poate ascunde și care este, se pare, un criteriu esențial în relațiile amoroase ale protagonistului:

> „Am râs cu lacrimi citind această scrisoare, (...), am zis: dacă și persoana misterioasă ar fi scris ca Henrieta (era germană), aș fi fost tămăduit de frigurile amorului și ale căsătoriei"[6] (p. 25).

Există multe similitudini între cele două exemple ce se pot observa cu ochiul liber. Cu toate acestea, criteriile de chestionare sunt foarte importante în cazul unui asemenea demers comparativ, pentru că din aceste criterii descind și principalele deosebiri. Ambele exemple lansează o dezbatere despre multilingvism în literatură și propun o glisare lingvistică al cărei numitor comun este limba franceză. Textul în germană al lui Mann conține paragrafe întregi în limba franceză pe care le generează întâlnirea protagonistului său cu rusoaica Clavdia. Romanul lui Aricescu – redactat în română – propune, la rândul său, două scrisori în limba franceză, dintre care cea de-a doua, dat fiind că aceasta este scrisoarea pe care am adus-o în centrul atenției, îi aparține unei nemțoaice și este destinată unui român. În cazul exemplului 1, franceza (ca limbă mediatoare) funcționează, foarte interesant, ca un soi de „catalizator" pentru relația celor două personaje. În cazul celui de-al doilea, franceza este o piedică pentru o relație similară. Dacă Hans Castorp susține că se exprimă cu dificultate în limba franceză, dar e contrazis de ortografia pasajelor care consemnează discuțiile lor în franceză și de opțiunea lui Mann de a nu marca grafic această nesiguranță, Henrieta va miza pe alegerea acestei limbi pentru a atrage atenția, însă toate intențiile îi vor fi anulate tocmai din această cauză, pentru că romanul lui Aricescu este puternic ancorat în puritatea lingvistică pe care o reclamă și care va lua încet-încet forma unui discurs tezist și chiar superficial. Toate greșelile de limbă din scrisoare sunt consemnate cu fidelitate.

Într-o primă fază, cazul romanului românesc – tocmai pentru că se pleacă de la un text scris – pare a câștiga teren, dacă ne referim la autenticitate și la construirea unei strategii narative temeinice pornind de la inserarea discuției despre multilingvism. Căci scrisoarea din partea Henrietei, care funcționează și ca un pretext declanșator pentru ironia lui Costin, poate fi analizată exclusiv din punct de vedere lingvistic: „Regret beaucoup vous ne pas trouvé à Camplung. Je suis très occuper avec ma toilette car je partirai en peu de jours à cause cela je vous dois dire adieu" (p. 24). Pierde, în schimb, teren în aceeași măsură atunci când vine vorba despre justificarea inserării limbii franceze în contextul mai larg al romanului și al raportării la aceasta pe toată durata desfășurării episoadelor narative. În timp ce până și coordonatele spațio-temporale par a motiva utilizarea limbii franceze într-un mediu care favorizează oricum diversitatea etnolingvistică, ca o soluție de compromis pentru discuțiile dintre Hans Castorp și Clavdia Chauchat, personajele din *Misterele căsătoriei* ajung să pună scrierea epistolelor în franceză pe seama orgoliului.

În fine, până și raportul dintre limbile coocurente în pasajele discutate până acum sau, mai mult, nuanțarea discuției prin lărgirea contextului pentru cazul romanului românesc (perioada publicării și caracteristicile lingvistice și culturale ale secolului al XIX-lea) sunt aspecte care cântăresc mult într-o discuție despre multilingvismul literar. De fapt, mi se pare evident și, în același timp, imposibil de trecut cu vederea faptul că nu poți discuta despre *code-switching* între limba germană și limba franceză într-un roman canonic din secolul al XX-lea în termenii acelorași parametri în care trebuie să coagulezi o discuție despre *code-switching* între limba română, ca limbă periferică[7], și limba franceză (limba hegemonică în epocă) într-un roman românesc din

secolul al XIX-lea. Demonstrativă în acest context este aplicația lui Steven G. Kellman care, cu toate că are în vedere situația translingvismului literar, propune un exercițiu matematic pentru a ilustra dificultatea pe care o implică încercarea de a epuiza un asemenea subiect. Lăsându-i pe dinafară pe scriitorii care au glisat între mai mult de două limbi de la un text la altul, există – ținând cont de numărul total de limbi – aproximativ 12.497.500 de posibilități *bi*-translingvistice[8]. Pe scurt și revenind la miza acestui articol, cu cât pare mai dificil să stabilești criterii funcționale care să acopere cât mai multe cazuri de multilingvism literar și care să îți ofere o tipologie cel puțin minimală asupra finalității și/sau a intenționalității din spatele acestora, cu atât mi se pare mai interesantă o încercare de a schița o primă tipologie și de a diferența din unghiul acesta inserarea cuvintelor și a expresiilor din limbi străine în romanul românesc din secolul al XIX-lea. Până atunci, însă, dificultatea de a aplica etichete și de a expune fenomenul de multilingvism în raport cu toată rețeaua morfologică pe care o implică iese la iveală dintr-o primă încercare de delimitare conceptuală a fenomenului și de sintetizare a direcțiilor de analiză care îl valorifică și care se legitimează pe baza lui. Altfel spus, iată cum arată o posibilă sinteză, de la care nu am din start pretenția de a o prezenta ca pe un material teoretic exhaustiv, ci mai degrabă ca pe o ancorare necesară și de bun-simț a temei.

De la *mono*lingvism la *multi*lingvism

O discuție despre multilingvism și fenomenele (mai mult sau mai puțin identice și interschimbabile) asociate coocurenței entităților ce aparțin mai multor limbi se recomandă astăzi prin două situații-problemă pe care le și ridică de la bun început: una conceptuală și una, care descinde din prima, de ordin pragmatic. Două pentru că las deoparte pericolul banalității și capcana truismului tot mai greu de evitat într-o discuție despre multilingvism și rolul său în contextul actual. Ambele sunt dense în aceeași măsură și comportă, într-o primă fază, o abordare mai degrabă neglijentă în raport cu ramificațiile și implicațiile teoretice pe care le revelează fiecare concept și fiecare perspectivă de raportare la multilingvism în parte. Un asemenea demers favorizează, în schimb, o revizitare a opoziției legitimatoare pentru paradigma în care se înscrie studiul meu și pentru dezbaterile care polarizează direcțiile actuale sau cel puțin recente de analiză. Cu alte cuvinte, ce încerc să aduc în centrul discuției, pentru a-mi crea un prim cadru în care să dezvolt dificultatea de natură conceptuală pe care am amintit-o deja, este varietatea de etichete – de la *bi-*, *pluri-*, *hetero-*, *trans-* la *multi*lingvism sau chiar de la *code-mixing* la *code-switching* – pentru fenomenele care se opun monolingvismului. Și, în paranteză fie spus, monolingvismul este un concept la rândul său problematic[9] atunci când vine vorba despre operabilitatea lui dintr-o perspectivă strict lingvistică. Există studii care aduc dovezi în favoarea unui monolingvism ca un concept impus de context, „constrângere" superficială, cu un reper doctrinar și temporal de emergență clar delimitat în paradigma postiluministă[10], și a cărui utilitate este anulată chiar și de existența unui „post-", adică a unui „postmonolingvism" pe care teoreticieni ca Yasemin Yildiz îl propun pentru a-l marca temporal și spațial, dar și pentru a se raporta critic la „monolingvismul" dominant odată cu finalul secolului al XVIII-lea în Europa[11].

Inventariate pe baza unui demers comparativ, aceste etichete rezultate dintr-o abordare pluriperspectivistă și criterii diferite se suprapun aproape fără rest din punct de vedere conceptual, dar sunt particularizate de perspectiva și aria disciplinară ce le dezvoltă. Dacă lucrurile sunt evidente în cazul prefixoidului *bi-*, există studii care delimitează net bilingvismul de multilingvism[12], fără a-l include pe cel dintâi în cel de-al doilea, doar în funcție de numărul de limbi coocurente. Mai mult, diferența dintre *multi-* și *polilingvism* a fost, însă, dezbătută și justificată mai curând pe considerente ce țin de caracteristicile elementelor constituente[13], iar concepte precum „heterolingvism"[14], „translingvism"[15], „translanguaging"[16] sau chiar „metrolingvism"[17] comportă trecerea în revistă a unor aspecte care țin nu doar de particularitățile structurale ale unui astfel de fenomen, cum se întâmplă în cazul entităților „heterolingve" din cadrul unui discurs, ci și consemnarea coordonatelor contextului macro și ancorarea unui astfel de discurs din punct de vedere cultural, politic și chiar din perspectiva geografiei urbane, așa cum se întâmplă în cazul metrolingvismului.

Code-mixing și *code-switching*

Nu în ultimul rând, din același capitol al seriei de concepte-umbrelă care vizează pluralitatea lingvistică a discursurilor orale sau scrise fac parte și etichetele de *code-switching* sau *code-mixing*. Interesant de discutat în acest context ar fi și în ce măsură reușesc acestea să epuizeze sfera conceptuală, mizând desigur pe nuanțarea genului proxim în detrimentul diferenței specifice în cazul fiecăreia, noțiunile conexe pe care multilingvismul le însumează în momentul de față. Cu toate acestea, mai importantă din perspectiva studiului meu este, și de această dată, justificarea diferențelor dintre cele două și delimitarea netă a zonelor teoretice și nu numai pe care le acoperă fiecare. În fond, această delimitare e una relevantă tocmai pentru că lansează principalele puncte de discuție ale celei de-a doua situații-problemă, cea a direcțiilor disciplinare și a analizelor a căror finalitate se legitimează din funcționalitatea acestui fenomen lingvistic. Delimitarea rezidă, desigur, dintr-o abordare cu un scop similar – cel taxonomic. Dar diferența constă într-o restrângere a elementelor chestionate, întrucât o

asemenea operație vizează tipurile de „multilingvism". Penelope Gardner-Chloros și Daniel Weston[18], de exemplu, se bazează din start în acest demers pe delimitarea dintre discursul oral și discursul scris, la care adaugă și discursul literar, ca un subtip particular al discursului scris. Pe scurt, există un multilingvism oral, dublat de un multilingvism scris și, mai specific, de unul literar. În această diferențiere își găsește o posibilă justificare și delimitarea dintre *code-switching* și *code-mixing*, pentru că – așa cum accentuează aceeași Gardner-Chloros[19] și, pe urmele ei, și Rainer Guldin[20], prima etichetă s-a *împământenit* în studiile despre multilingvismul scris, iar cea de-a doua – în cercetările destinate aceluiași fenomen, dar analizat în discursul oral. Acesta este și principalul motiv pentru care mă voi referi în studiul meu la *code-switching* și la *multilingvism* (în literatură) ca la două noțiuni interschimbabile.

Cea de-a doua situație-problemă, care se adaugă și este, de fapt, explicată de confuzia teoretică, se referă la valorificarea dimensiunii praxiologice atunci când vine vorba despre multilingvism, adică a direcțiilor de analiză pe care acesta le legitimează și a fenomenelor de natură socială și culturală, la care se adaugă strategiile narative din discursul literar, care pot fi verificate și validate prin invocarea acestei particularități lingvistice în rândul argumentelor. E ușor de intuit pe ce se bazează argumentul meu aici, pentru că am anticipat acest aspect problematic prin trecerea în revistă a etichetelor teoretice care nu sunt altceva decât dovezi ale frecventării conceptului nu doar din perspective diferite, ci chiar și în câmpuri disciplinare diferite. Altfel spus, plecând de la calculul matematic al lui Kellman și numărul total de posibilități combinatorii în situația limbilor, o operație similară scoate la iveală că numărul de interpretări și numărul de strategii pe care le verifică multilingvismul este egal cu numărul situațiilor în care acesta apare. Căci, un aspect deopotrivă important, cred că una dintre capcanele cel mai dificil de evitat e aceea de a uniformiza și, în același timp, de a stereotipa temele conexe multilingvismului, tocmai pe baza unui efort de a le categorisi ce ar verifica o relație de inversă proporționalitate între numărul de aplicații și numărul de categorii de teme sau numărul de semnificații asociate fenomenului. În cele din urmă, în siajul uniformizării aș plasa și circumscrierea tuturor ocurențelor de cuvinte sau fraze din limbi străine din romanul românesc din secolul al XIX-lea tendinței de a surprinde cu fidelitate contextul epocii sau, cu alte cuvinte, de a valorifica o sursă în plus de autenticitate. Asta mai ales în condițiile în care același Kellman nu se oprește doar la a menționa că alegerea unei alte limbi în discursul literar e condiționată de reperele temporale și culturale care și asigură varietatea interpretărilor. Teoreticianul adaugă și de această dată informații de ordin numeric referitoare la egalitatea dintre numărul de motive pentru *switchul* dintre limbi și numărul de autori care pot scrie într-o limbă adoptivă. Cele mai interesante cazuri apar, susține Kellman, în situațiile în care lipsesc factorii externi de coerciție și în care exercițiul de a scrie într-o limbă străină este lipsit de constrângeri de orice fel[21]. Nu cred că exemplele care trebuie tratate împreună cu o serie de factori cu rol declanșator sunt mai sterile pentru analiză decât cele independente de un context anume. Chiar dacă, într-o primă fază, ultimele câștigă teren la capitolul spontaneității, această spontaneitate poate deveni haotică și greu de motivat la capitolul lipsei discursive de artificialitate la prima încercare de a studia pe îndelete aceste exemple. În ciuda unei aparente absențe a spontaneității, textele sau pasajele – întrucât voi nuanța delimitarea rigidă a lui Kellman – scrise într-o limbă străină ce răspund unei norme sau unui trend cultural promit mai multă densitate analitică, pentru că aduc în centrul atenției varietatea de strategii pentru captarea tendințelor culturale despre care aminteam, dar și originalitatea demersurilor de evitare a acestor tendințe. Și totuși, mai sunt lucruri de subliniat despre spontaneitate și modul în ea care diferențiază, în primul rând, discursul oral de discursul scris, dar, mai mult decât atât, și două discursuri scrise între ele, chiar dacă prezența ei în textele scrise poate părea paradoxală.

Multilingvismul în literatură. Cât de spontan poate fi discursul literar?

Care ar putea fi, cu toate acestea, particularitățile pe care discursul scris le poate aduce în prim-plan într-o analiză a unui fenomen care implică din start o doză de spontaneitate și care intră, la o primă privire, în conflict cu orice efort de construcție a unei strategii? Iată și una dintre cauzele de menționat atunci când se evaluează comparativ multilingvismul din discursul oral, care a servit de la bun început cercetărilor din domeniul sociolingvisticii, după cum o și dovedesc studiile ce aprofundează câmpurile disciplinare ce au valorificat și reciclat acest fenomen, și cel care aparține discursului scris. E, de fapt, o cauză de menționat în contextul prevalenței materialului de lucru ce provine din discursul liber și oral în fața celui „prelucrat", specific literaturii. Și, pe bună dreptate, o analiză a spontaneității și a implicațiilor ei în discursul literar este mult mai complexă atunci când vine vorba despre multilingvism, pentru că literatura pare a atenta la anularea uneia dintre regulile pe care se bazează melanjul lingvistic: periferizarea intenționalității. De atins în contextul acesta ar fi și evoluția pe care a cunoscut-o chiar și raportarea la *code-mixing*, dat fiind că începutul secolului al XX-lea a stat cumva sub semnul aversiunii față de „superficialitatea" și caracterul accidental reclamate acestor practici[22]. În fapt, deloc surprinzător, studiile care tratează pe îndelete această incongruență și care operează chiar și cu diferența dintre discursul scris nonliterar și cel literar punctează

în cazul ultimului menționat caracteristicile și etapele procesului de creație[23], adică toată meticulozitatea subsumată imperativelor de ordin literar-artistic și imposibil de ignorat. Căci, dacă supunem analizei – și cu ocazia aceasta aduc în discuție încă o dată corpusul pe care voi lucra în continuare în studiul meu – patru exemple vădit diferite ce fac direct referire la multilingvism în discursul narativ, sursele spontaneității și, de ce nu, chiar și „gradul" de spontaneitate vor fi altele în toate cele trei cazuri. Mi se pare că, din capul locului, tratarea acestui subiect în raport cu discursul literar trebuie să țină cont de o precizare referitoare la nivelul la care se caută spontaneitatea în acest caz. Cea mai la îndemână comparație e cea cu tehnica gidiană de „punere în abis", pentru că, dacă în dreptul ei se remarcă mereu transpunerea la nivelul personajelor a unor date ce aparțin contextului real, spontaneitatea în textul scris funcționează după o regulă similară. Altfel spus, cred că procesul de creație nu trebuie să blocheze din start o discuție despre spontaneitate, deoarece ea există și se cere analizată la nivelul personajelor și la nivelul intradiegetic.

Revenind la cele patru exemple (care sunt reprezentative și pentru clasificarea pasajelor de *code-switching* din romane pe care mi-am propus-o), primul dintre acestea îl aduce în centrul atenției încă o dată pe C.D. Aricescu, autorului celor trei volume (din 1861, 1863 și 1866) ale romanului *Misterele căsătoriei*, același roman de moravuri la care m-am oprit și în introducere, în cazul căruia e lesne de observat și de această dată că tonul satiric își găsește la Aricescu una dintre surse chiar în (in)capacitatea unora dintre personaje de a vorbi corect limba franceză și în ridicolul situațiilor în care greșelile acestora stârnesc interesul celorlalți. În volumul I, de pildă, intitulat *Bărbatul predestinat*, ne este relatat un episod în care un academician francez își va surprinde nevasta „în brațele unui student german", iar interacțiunea dintre cei doi va arăta în felul următor:

> „– Quand je vous disais, Madame, zise studentul nevestei academicianului, qu'il fallait que je m'en aille? (...). Germanul nostru învățase franceză fără gramatică, ca mulți dintre feciorii ex-boierilor regulamentari, căci, după regulile gramaticii franceze, urma a zice: «qu'il fallait que je m'en allasse». Academicianul, care ținea la puritatea limbii franceze mai mult decât la onoarea familiei sale, uită chestiunea de onoare conjugală pentru chestiunea gramaticală și zice germanului deconcertat: «– Eh! Monsieur, dites au moins que je m'en allasse». Pe română, aceste cuvinte au următorul înțeles: «Du-te dracului, cu limba ta cu tot; nu-mi poci armonioasa limbă a lui Boileau și Racine»" (C.D. Aricescu, *Misterele căsătoriei*, vol. I, 1861, p. 20).

Al doilea exemplu îl are în vedere pe Alexi Theocar care, în *Ai carte, ai parte* (1878), își construiește un întreg argument justificativ pentru utilizarea termenului „distras", adăugând textului său o dimensiune metatextuală prin discuția referitoare la această alegere de ordin lingvistic:

> „V-am spus că Moise Capiu era fără scriitor, adică era în o epocă în care nu știa unde-i stă capul. Una la mână, acum trebuie să vă mai spunem că era și tare «distras» de fire. Iată un cuvânt modern, adică furat din vocabularul francez, cu toate că îmi promisesem să mă feresc de asemenea furtișag, dar în acest caz n-am avut încotro, a trebuit să mă împrumut de la francezi, căci în limba noastră cea veche nu se găsește niciun cuvânt care să zică apriat ceea ce zice această expresie luată de la francezi. Se vede treaba, că însuși lucrul exprimat prin acel cuvânt ne-a venit cu moda de la alții, de vreme ce moșilor, strămoșilor noștri le-a lipsit până și cuvântul pentru acel lucru. «Ululuit», «pierdut în gânduri» aceste cuvinte nu înseamnă tocmai ceea ce va să zică cuvântul distras (...)" (Alexi Theocar, *Ai carte, ai parte*, 1878, p. 53).

În plus, ca să rămân tot la limba franceză, deși există o întreagă serie de exemple în această categorie (exemple relevante pentru limba germană, turcă și chiar greacă), pe care le voi trata separat, pentru că propun o soluție de compromis foarte interesantă și, în același timp, foarte gustată de autorii de secol XIX. Iorgu, unul dintre personajele romanului *Unul scapă, altul piere* (1892), roman semnat de același Alexi Theocar, „auzind cât de rău vorbeau germanii spaniolește", li se va adresa astfel: „Serviți-vă de limba franceză, rogu-vă". Detaliul important îi aparține, însă, naratorului care adaugă: „zise Iorgu în această limbă" (p. 538). Este cert că o astfel de intervenție nu poate fi, la o primă vedere, considerată o dovadă de multilingvism în romanul românesc din secolul al XIX-lea, din moment ce nu există niciun detaliu la nivel textual care să ateste acest lucru. Cu alte cuvinte, un asemenea fragment se deosebește, de exemplu, din start de majoritatea celor ce redau conversațiile lui Andrievici cu Zaritoneanu, protagoniștii din *Romanul căsniciei* (1898) de N. Rădulescu-Niger, pentru că limba franceză apare de această dată nu doar ca ocurență *de litteram* în intervențiile naratorului, ci și în discursul dialogat al personajelor: „«Dis-donc», Andrievici, «allons saluer la dame du professeur...». În astă seară e «ravissantă» la culme" (p. 110). Mai mult chiar, pe lângă observațiile referitoare la fenomenul de *intra-word switching* pe care l-am amintit și de discuția despre hibriditatea lingvistică pe care astfel de pasaje o relevă, Rădulescu-Niger oferă și o altă serie de indicii la nivel textual, marcând cu semnele citării toate expresiile românești care nu sunt altceva decât traduceri ale unor expresii franțuzești foarte bine cunoscute, cum sunt „să aibă aerul de (...)" (p. 69), „o să dejunezi cu (...)" sau „dacă nu vă genez (...)" (p. 244).

Ca să mă întorc la discuția despre spontaneitate,

cumva contrar aparențelor, exemplul cel mai spontan din perspectiva inserării unei discuții despre multilingvism este chiar al doilea, cel în care naratorul își motivează alegerile de cuvinte printr-o discuție referitoare la statutul limbii române în raport cu limba franceză. Celelalte trei exemple, dintre care se remarcă cel de-al treilea pentru strategiile unui multilingvism latent (nontextual), favorizează obținerea autenticității pe care romanul realist o caută, însă se circumscriu – în detrimentul spontaneității de la nivelul limbii – efortului de a satiriza aspecte ce țin de contextul macro, utilizând limba ca pe un instrument în tot acest proces. Iar de aici, de la interpretarea limbii ca instrument, studiul meu începe să lucreze punctual pe categorisirea formelor de multilingvism din romanul românesc în funcție de intențiile dictate autorilor de trenduri ce trebuie identificate într-un cadru mult mai larg decât cel pe care îl propun textele în sine.

Limba/literatura națională și multilingvismul. *Care pe care*

Modul în care au fost preluate de către lingviști „dialogismul" lui Bahtin[24] și ideile teoreticianului rus despre diversitatea discursurilor, a limbajelor și a vocilor din romane, în ciuda precizărilor conform cărora acea „diversity of languages" nu trebuie înțeleasă *ad litteram* și nici doar dintr-o perspectivă lingvistică, a favorizat coagularea unei întregi serii de ipoteze referitoare la melanjul de limbi și, deci, la materialul de studiu pe care îl oferă romanul din această perspectivă. Cu toate acestea, nu e greu de remarcat că această diversitate lingvistică intră în conflict cu o abordare care pune sub semnul egalității limba, literatura, națiunea și politica, în sensul în care teoreticieni ca Pascale Casanova[25] o fac. Altfel spus, în momentul în care limba devine instrumentul care servește unor imperative din sfera identității naționale, grila de interpretare a strategiilor narative se modifică radical. Ierarhia pe care o construiește Casanova are în vedere exact această directă subordonare a limbii față de contextul politic și modul în care ea nu trebuie percepută ca un „instrument autonom"[26] atunci când este pusă în relație cu discursul literar. Nu o să intru foarte mult în justificarea unei astfel de direcții, deși chiar și opoziția romantismului german, pe care o tratează tangențial Kellman, și, de fapt, opoziția din partea tuturor doctrinelor care au mizat pe exaltarea naționalului, ar merita expusă pe larg. A pleda, în cazul fiecărei națiuni, pentru o singură limbă capabilă să reproducă „autenticitatea spiritului"[27] demontează din start multilingvismul și orice posibilă sursă din care acesta s-ar putea legitima.

Cert e că, în cazul secolului al XIX-lea la noi și în cazul romanului românesc publicat atunci, o analiză care să țină cont de această „instrumentalizare" a limbii naționale și, în același timp, și de autenticitatea care se cere din punct de vedere lingvistic este cu atât mai interesantă, cu cât e mai confruntată cu situația din teren. „Hegemonia" limbii franceze[28] în contextul european, pe de o parte, care se justifică în cazul culturii române prin etichete precum cea a bilingvismului franco-român[29], o etichetă aplicată situației lingvistice din secolul al XIX-lea, și etapa de consolidare în care se afla limba română literară în aceeași perioadă, pe de altă parte, direcționează de la bun început un studiu ca al meu înspre *code-switchingul româno-francez* și, punctual, înspre o căutare a ocurențelor de cuvinte și expresii în limba franceză în corpus. Tratatele de istorie a limbii[30] consemnează că unui interval relativ întins din veacul al XIX-lea îi corespunde „epoca modernă" în evoluția limbii, epocă ale cărei etape se remarcă prin „diversificare lingvistică" și prin reforme de ordin normativ. Cât despre influența limbii franceze, aceasta se datorează, dincolo de originea comună și de evocarea curentului latinist, imaginii culturale și politice prestigioase de care se bucura cultura franceză în peisajul european în secolul al XIX-lea[31]. În raport cu o limbă și o cultură aflate într-o primă fază a consolidării, este evident că această influență a avut un impact diferit, în sensul în care a legitimat și discursurile de rezistență atât de bine știute astăzi și care justifică și tipologia de *code-switching* din romanul românesc.

Oportun în aceste context mi se pare un al doilea împrumut, pe lângă preluarea sintagmei de „limbă periferică" și motivată prin apelul la terminologia lui Wallerstein, un împrumut al unei întregi morfologii și relații culturale. Este vorba, de fapt, despre un transfer al conceptelor de *anti-*, *auto-* și colonizare în domeniul limbii, întrucât cred că acest transfer oferă o primă grilă de interpretare a multilingvismului în romanul românesc. Pe scurt, conform unui raționament simplu, statutul colonizator al limbii franceze în raport cu limba română poate fi verificat printr-o analiză a literaturii scrise în limba română din secolul al XIX-lea. Sintagma de „limbă colonizatoare" pe care o propun ar trebui să fie cu atât mai ușor de înțeles, ținând cont că se deosebește de colonizarea prin limbă, cu cât urmărește aceeași ecuație a dominației pe care o dezvoltă și Casanova. Este vorba, cu alte cuvinte, de un raport similar cu dominația literară a culturii franceze și, mai exact, a Parisului față de culturi independente din punct de vedere politic[32].

Multilingvismul livresc și bovarismul lingvistic. Cazul limbii franceze

De remarcat, mai ales că am lansat deja ipoteza strategiilor anticoloniale în fața limbii franceze, e că – în ciuda bilingvismului franco-român vehiculat în studiile de limbă pentru cultura română de atunci, romanul românesc nu redă această realitate lingvistică atât de pregnant pe cât ne-am aștepta și la o scară de 1:1. O primă analiză a pasajelor care se remarcă prin consistența

asocierilor de cuvinte în limba franceză scoate la iveală unele artificii foarte interesante de la nivelul textului, artificii pe care le-aș prezenta ca subtipuri ale unui multilingvism livresc, dublat de fiecare dată de un bovarism vădit. *Un boem român* (1860), ca să prezint exemplele relevante într-o ordine cronologică, romanul lui Pantazi Ghica care înregistrează boema pariziană chiar din interiorul acestui mediu[33], se deschide cu un moto din *Réflexions sur le suicide* de Madame de Staël, aproape în totalitate fidel textului-sursă, dar se limitează la a include limba franceză doar în aforisme și versuri celebre, din Pierre-Jean de Béranger („je n'ai flatté que l'infortune"), François de Malherbe („et, rose, elle a vécu ce que vivent les roses, l'espace d'un matin") sau William Makepeace Thackeray, care sunt inserate în discursul personajelor. Radu Ionescu propune la începutul romanului său *Don Juanii din București* (1861), cu o doză de didacticism care îi scapă în cele din urmă de sub control, o trecere în revistă a rețelei intertextuale și a circulației literare a mitului lui Don Juan, trecând chiar și prin Alfred de Musset ale cărui versuri apar consemnate direct în limba franceză. Pierre-Jean de Béranger apare, de această dată cu poemul *Le Sénateur*, și în *Bărbatul predestinat* (vol. I din *Misterele căsătoriei*, 1861), poem pe care Aricescu îl și traduce după ce îl redă în întregime în limba franceză. Sylvain Maréchal și Jean-Baptiste de Grécourt sunt citați în partea a doua din *Misterele căsătoriei* și lista de exemple poate continua până la romane scrise în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, cum e *Suflete obosite* (1898) romanul semnat de Const. I. A. Nottara în jurul căruia s-au coagulat și acuzații de plagiat după *Le passé vivant* de Henri de Régnier[34]. Romanul lui Nottara nu se abate de la regula motoului în limba franceză – sunt romane, ca *Insula Sagalin. Țara misterioasă a exilaților* (1894) al lui C.S. Ciurea, care utilizează această strategie și mai în exces, având în vedere că fiecare dintre cele șase capitole ale romanului lui Ciurea se deschide cu un astfel de moto – și rămâne în continuare la același nivel al unui multilingvism livresc și cu efect de șablonizare, greu de instrumentalizat în efortul de a da autenticitate și spontaneitate discursului. Următorul schimb de replici surprinde foarte bine previzibilitatea inserțiilor de enunțuri în limba franceză:

> „— Il n'y a que l'amour, qui vaut la peine de vivre, fu răspunsul lui Alexe la tot ce-i istorisise Zamfir Voilă.
> Cât suntem tineri, ne istovim viața, pierdem cei mai frumoși ani ai tinereții cine știe cum..., fără să gândim că: «il n'y a rien de plus beau que l'amour. C'est le seul sentiment digne et vrai dans ce vie imbécile», zise Voilă completând ideea lui Alexe." (pp. 202-203)

Această categorie în care am inclus formele multilingvismului livresc nu se compune, însă, doar din exemplele în limba franceză. Pentru a-i construi profilul de om intelectual lui George, personajul lui Radu Ionescu din *La gura sobei* (1865), despre care aflăm că „era om de litere", naratorul îl plasează într-un spațiu convențional și atât de comun pentru manifestarea veleităților intelectuale: la căldura unui foc, alături de un câine ce doarme. În acele momente, recitând din Alfred de Musset câteva versuri redate în limba franceză, tânărul George ajunge cu gândul la cultura italiană: „— Ah, ce lucru bun e *farniente*!, murmură George în formă de concluziune după ce își fini citațiunea poetică... și cât de mult aș dori să fiu născut în Italia (...)" (p. 133).

În fine, jocul de rol pe care îl aduc în centrul atenției Emil și Marcela din *Ƒertfă* (1890) de N. Rădulescu-Niger redă cel mai bine incongruența dintre intențiile contradictorii ale romanului românesc de a surprinde bilingvismul româno-francez și de a da curs tendințelor autocoloniale și fascinației pentru cultura franceză și limba franceză, pe de o parte, dar de a refuza să își asume până la capăt aceste intenții, pe de altă parte. Emil și Marcela se identifică atât de mult cu rolurile din piesa *Cușca Leului*, încât, în urma unei declarații de dragoste în limba franceză din partea lui Emil a cărui replică se încheie cu certitudinea că „De tous le dons du ciel je ne veux que ta main", cei doi actori se emoționează până la lacrimi de relația personajelor lor. Pe deasupra, accentul atât de profund al lui Emil atunci când rostește replica „Reviens a toi Nelli: tu m'aime et je t'aime" (p. 116) o neliniștește pe Marcela care devine din ce în ce mai ezitantă și refuză unul dintre gesturile colegului ei de scenă. Replica lui Emil nu întârzie: „— E în piesă, Marcelo, îi zise el c-o privire duioasă" (p. 117). Trecerea de la pasajele preluate din literatura franceză și reproduse în limba franceză la discursul în sine al romanelor este la fel de bruscă precum această trecere de la reprezentarea scenică la realitatea intradiegetică din *Ƒertfă*. Iată și principalul motiv pentru care cred că multilingvismul livresc trebuie discutat împreună cu tendința de bovarizare în domeniul limbii.

Evident până acum e că, în cazul fragmentelor preluate din literatura franceză, romanul surprinde, pentru că nu dă curs acelui *code-switching* spontan româno-francez impus de popularitatea limbii franceze în secolul al XIX-lea. În același timp, exemplele pe care le-am discutat confirmă fascinația pentru spațiul cultural și lingvistic francez. În ceea ce privește seria de strategii pe care le-am adunat în sintagma de *bovarism lingvistic*[35], există și un rol secund care iese la iveală în multe dintre exemplele selectate din romane, un rol pe care tendințele anticoloniale din epocă îl prezintă ca o soluție de compromis în fața fascinației pentru limbile străine, în general, și limba franceză, în special. Pe scurt, romanul bifează cosmopolitismul pe care îl mimează și din punct de vedere geografic și, în același timp, răspunde cerințelor de ordin identitar. În raport cu această bovarizare lingvistică, poate că unul dintre cele mai bune exemple face parte din romanul *Insula Sagalin. Țara misterioasă a exilaților* (1894) de C.S. Ciurea,

în care parada limbilor străine e mult prea ostentativă pentru subiectul conversației în sine, pentru că numele personajului ar fi fost același, indiferent de limbă:

> „Cum te numești D-ta? – o întrebă Tomas în limba engleză ațintind privirile sale asupra ei. Tânăra femeie s-a uitat la el cam ceva încurcată. – Dați-mi voie să vă răspund franțuzește sau nemțește – a zis ea – fiindcă limba engleză îmi e puțin cunoscută" (p. 168).

Traducerea ca instrument al multilingvismului latent

Discuția despre valorificarea tendințelor anticoloniale pare a deconstrui eticheta de bovarism lingvistic și a polemiza cu fenomenul de *code-switching*, pentru că e evident că o astfel de operație se opune împrumutului și inserării de cuvinte și enunțuri din limbi străine în discursul romanesc. Cu toate acestea, romanul de secol XIX reușește să le bifeze pe toate trei (să reacționeze în fața dominației limbii franceze, să rămână la fel de cosmopolit din punctul de vedere al limbilor vorbite în roman și să propună o a doua categorie de multilingvism), utilizând această strategie a „traducerii" cuvintelor și a replicilor în limbi străine. Această „traducere" este consemnată fie direct de către personaje, fie de către narator, care – sub forma unui soi de *didascalie* cu privire la limba vorbită – precizează limba care a făcut posibilă interacțiunea respectivă. Morfologia a aceea ce eu numesc „multilingvism latent" este minuțios inventariată de Meir Sternberg, în „Polylingualism as Reality and Translation as Mimesis". Sternberg își susține întreaga demonstrație și deosebirea dintre strategiile de redare a realității multilingve, pornind de la dificultatea pe care imitarea acestei realități căreia îi corespunde fenomenul multilingvismului o impune în momentul în care se ia în calcul reprezentarea ei într-o formă monolingvă. De la această ipoteză, analiza lui Sternberg se concentrează pe procedee și strategii adiacente acestor procedee care au în centru fenomenul imitației. „Restricția referențială", „îmbinarea vehiculară" și „convenția omogenizatoare", posibile etichete corespondente în limba română pentru „referential restriction", „vehicular matching" și „homogenizing convention"[36] sunt trei astfel de procedee ce propun trei modalități diferite de a surprinde contextul heterolingv. Dintre acestea, „restricția referențială" (de la monolingv la reprezentare monolingvă) este cel care propune și simplificarea cea mai compromițătoare, întrucât presupune limitarea la un context lingvistic monolingv și reprezentarea lui ca atare. La polul opus, procedeul de „vehicular matching" (de la polilingv la reprezentare polilingvă) se bazează tocmai pe căutarea diversității și pe relevarea ei ca o constantă naturală a unei anumite realități. În fine, „homogenizing convention" (de la polilingv la reprezentare unilingvă, implică o transformare a acestei diversități căutate de al doilea procedeu, o anihilare, prin uniformizare, a acestei varietăți[37]. Traducerea intervențiilor în alte limbi din discursul literar urmărește modelul impus de al treilea procedeu. Însă clasificarea lui Sternberg nu se oprește doar la aceste trei categorii. Cele patru strategii pe care le plasează între procedeul de „vehicular matching" și „homogenizing convention" nu mai sunt, de această dată, atât de ușor de diferențiat, întrucât există multe puncte comune între ele. Punctual, „reproducerea selectivă", „transpunerea verbală", „reflectarea conceptuală" și „atribuirea explicită" se referă la modalități de abordare și de redare a discursului polilingv. Dacă „reproducerea selectivă" se bazează pe preluarea și redarea *ad litteram* a cuvintelor sau expresiilor din alte limbi, „reflectarea conceptuală" are în vedere contextul mai larg și pe diferențele culturale decât pe relevarea acestor deosebiri prin inserții la nivel textual. „Transpunerea verbală" și, mai ales, „atribuirea explicită" se referă la multilingvismul latent pe care l-am propus pentru următoarele exemple, fiindcă se bazează pe sugestie sau pe indicare și sunt două strategii care implică și tehnica medierii.

Această „atribuire explicită" e, după o primă inventariere a exemplelor, strategia cea mai la îndemână pentru romanul românesc. Până și paleta de limbi străine se diversifică foarte mult. Greaca (mai ales), latina, spaniola, italiana, turca, germana, engleza apar toate în mai multe rânduri în discuțiile personajelor, discuții care sunt livrate cititorului în limba română. În *Haiducul Țandură* (1894) „se vorbește" grecește până și la cârciumă. Tot în limba greacă conversează și personajele din *Stroe Corbeanul* (1885), *Bostan, haiduc de peste Milcov* (1899), *Tunsul Haiducul* (1881) sau din *Constantin Brâncoveanu* (1885). În *Meșteru Manole sau fundarea Monastirei Curții de Argeș* (1882), *Coliba Măriucăi* (1883), *Don Țunii din București* (1861), *Sora Agapia sau călugăria și căsătoria* (1871), *Insula Sagalin. Țara misterioasă a exilaților* (1894), *Unul scapă, altul piere* (1892), *Alexandru* (1883), *Elena. Roman original de datine politic-filosofic* (1862) – și lista nu e în niciun caz completă – există trimiteri la schimburi de replici în limba franceză. Spaniola e vorbită în *Gambuzino sau căutătorii de aur* (1891), *Nihiliștii. Din amintirile mele* (1896) sau, încă o dată, *Unul scapă, altul piere* (1892). Italiana apare în *Mihai Vereanu* (1873), *Stroe Corbeanul* (1885), *Batista cea albă* (1875). Nu în ultimul rând, limba latină e vorbită în *Psylla* (1893), germana – în *Strada Carmen Silva* (1891), *În Iassy* (1871), iar engleza – în *Insula Sagalin. Țara misterioasă a exilaților* (1894) sau *Unul scapă, altul piere* (1892). În fine, inventarul acesta nu face decât să pregătească terenul pentru analize mult mai detaliate pe aceste romane. Căci, dincolo de similitudinea evidentă în cazul „atribuirii explicite", adică de modul în care se face trimitere de fiecare dată la limbile străine în care vorbesc personajele, multilingvismul latent permite și o serie de artificii interesante și diferite de la un roman la altul. Complicitatea personaj-cititor din *Bostan, haiduc de peste Milcov* (1899) valorifică tocmai acest procedeu.

De exemplu, atunci când haiducul Cucută, care nu e vorbitor de limba greacă, asistă la o discuție dintre Adonis și Veronio pe care nu o înțelege, cititorul află toate informațiile înaintea personajului, fiindcă e redată în limba română. Mai mult, exemplul acesta este unul care merită atenție, întrucât pare a prefigura într-o mică măsură multilingvismul ca sursă a insolitării, pe care o să-l tratez separat. Așadar, Cucută asistă la un schimb de replici pe care nu îl poate pricepe din cauza barierei de limbă, fiind, deci, nevoit să intuiască subiectul discuției și să reacționeze în funcție de indiciile pe care le poate decodifica: „— Eu gândesc, chir Adonis, că acest țăran nu-i altceva decât vreun spion de-al lui Bostan. Cucută nu înțelegea grecește, dar auzind numele de Bostan se îngălbeni ca ceara la față. — Sunt pierdut, zise el în gândul lui." (p. 72). La fel, suspansul și demascarea din *În Iassy* (1871) se bazează tot pe această tehnică de limbă. Faustian, care știa că un impostor pretindea a fi „Baronul von Tradelberg", pentru că îl auzise vorbind românește foarte bine, îl supune unui test, cerându-i să vorbească în românește și savurând încercările acestuia de a pretinde că nu cunoaște suficient de bine limba română. Și de această dată, dificultatea pe care o întâmpină personajul atunci când încearcă să se prefacă nevorbitor de română este doar sugerată în text. Nu în ultimul rând, notații precum „Detlev se miră foarte auzind din gura unui bandit odios din Andaluzia o limbă franceză cu un accent atât de corect și de elegant" (*Unul scapă, altul piere*, p. 538) sunt cu atât mai interesante, cu cât aduc în discuție un nou nivel al sugestiei prin detaliile „cu un accent atât de corect și de elegant", ce au rolul de a reproduce cu o fidelitate și mai mare contextul.

De consemnat doar, deși ar merita analizate separat, sunt și exemplele ce propun un multilingvism latent în *sens invers*. Aceeași intenție de a obține autenticitatea este evidentă în pasajele în care intervenția naratorului pare să dubleze discursul din punct de vedere lingvistic, oferind o informație oricum evidentă, dar necesară din moment ce acțiunea nu se petrece în spațiul românesc sau reconstituie un moment istoric. Ca exemple pot fi folosite aici intervențiile din romane ca *Stroe Corbeanul* (1885) sau *Bătălia de la Călugăreni. Roman istoric. Extras din cea mai glorioasă epocă a vieții lui Mihai Viteazul* (1894) în care se precizează că limba unor intervenții din partea personajelor este româna:

> „– Măria Ta, mă voi sili să te înțeleg, răspunse Stroe în limba română (...)" (p. 27) sau „(...) nemaiputându-se stăpâni, strigă în limba română: — Pe Alah! Tu ești cea mai frumoasă din toate odaliscele pământului!" (p. 18).

Multilingvismul tezist vs. multilingvismul funcțional

Tratate împreună, următoarele două tipuri de multilingvism – pe care le-am denumit „tezist" și „funcțional" se opun chiar conform unui criteriu de funcționalitate. Pentru că, dacă multilingvismul tezist cuprinde toate acele inserții de cuvinte sau fraze în limbi străine în cazul cărora efectul estetic este neglijat în favoarea unui didacticism ușor de demascat, multilingvismul funcțional valorifică din mai multe perspective funcționalitatea *code-switchingul*, fără a discuta acest fenomen lingvistic într-o manieră pedagogică.

Am anticipat discuția despre multilingvismul tezist atunci când am amintit de intențiile lui C.D. Aricescu de a stigmatiza greșelile pe care personajele sale le fac atunci când vorbesc sau scriu în limba franceză. Exemplele cele mai relevante se găsesc, însă, în paginile întregi de roman pe care Aricescu, în goana după un autenticism dus la extrem, le sacrifică pentru corecturi de limbă. Pe scurt, biletele în limba franceză sunt scrise de două ori, pe două coloane, cea de-a doua fiind motivată astfel: „Același bilet, scris cu ortografie, spre a putea fi înțeles de lectori" (*Misterele căsătoriei*, vol. I, p. 53). În ciuda acestei justificări, cea de-a doua coloană prezintă textul nu doar corectat din punct de vedere ortografic, ci îmbogățit, după caz, cu diverse cuvinte și expresii mai naturale exprimării în limba franceză sau chiar cu explicații plasate între paranteze. De exemplu, „il ma refusse deux ou trois jours en ne me parler", devine „et deux ou trois jours (après), elle m'a refusé la parole (elle m'a tourné le dos)". Cele două variante de text în limba franceză sunt urmate, aspect ce nuanțează și mai mult tușele tezismului lingvistic, de o traducere în limba română „pentru cei ce nu au fericirea supremă a cunoaște limba franceză" (p. 54).

Sub eticheta de multilingvism funcțional am inclus toate situațiile în care, valorificând încă o dată dezbaterea teoretică pe care am expus-o la început, s-ar putea aborda multilingvismul sau *code-switchingul* în literatură ca fenomen ce presupune amestecul de limbi în același fragment, enunț sau chiar cuvânt (ca să amintesc încă o dată de subtipurile *inter-sentential switching*, *intra-sentential switching* și *intra-word switching*). În afară de *Romanul căsniciei* al lui Rădulescu-Niger care propune exemple relevante pentru toate cele trei subtipuri – adaug la exemplele deja transcrise și „— «Dis donc», Andrievici, lasă procesul la dracul și tribunalului. Ce ne facem noi, «par exemple», cu frumoasele noastre virtuți «qui ont l'air d'être invulnérables»" (p. 95), „(...) însoțite de un elegant «giovine»" (p. 216), „[î]n ospătăria lui Lukianof, «higliful» (sic) nostru se strânsese la un șir de mese pentru a-și pune pântecele la cale" (p. 217) sau „(...) o enormă sală luminată «à giorno» (...)" (p. 217), exemple care ar putea face subiectul unei analize separate despre multilingvism și hibriditate, întrucât sunt extrem de variate – *Santinela de la Grivița* (1889) de N.D. Popescu propune fragmente întregi, odată cu întâlnirea dintre Stan și turcul Achmed, în care explorează meticulos *switchul* dintre limba turcă și limba română. Ba mai mult, schimbările de la nivelul topicii, al sintaxei sau chiar

dezacordurile din limba română relevă în aceeași măsură funcționalitatea multilingvismului pentru ancorarea spațio-temporală a acțiunii:

> „— Răspunde-mi că de nu te ucig, strigă iarăși Stan. — La mine Turc nizam, răspunse necunoscutul cu fudulie (...) — La mine, se duce de la Plevna, fuge la mine. (...) — La mine ioc ecmec. (...) — Be, ghiaur, la tine *baba*? la tine *cojuglar*? — Da, sunt tată, am copii; dar tu? — Și la mine baba, și la mine cojuglar, răspunse Turcul aproape plângând de înduioșare (...)". (p. 9)

Multilingvism(ele): fluiditatea dintre tipuri

Să trasez limite rigide între tipurile de multilingvism pe care le-am propus pentru a categorisi câteva dintre exemplele pe care romanul românesc din secolul al XIX-lea le oferă ar fi probabil operația cea mai dificilă și, pe deasupra, m-ar forța să și exclud foarte multe cazuri care atrag atenția prin combinațiile între tipurile discutate și efectele acestor asocieri. De pildă, un caz de multilingvism livresc, o formă destul de sterilă atunci când vine vorba de a-i discuta punctual funcționalitatea la nivelul interacțiunilor dintre instanțele narative, dar care e reciclat și plasat într-un cadru funcțional oferă Zamfir Arbore în *Istoria unui român în America* (1893) în episodul în care versurile lui Heinrich Heine declanșează o intrigă substanțială și o dezvăluire semnificativă despre originile unuia dintre personaje. Redau mai jos episodul din roman, fără a reproduce în întregime versurile în limba germană:

> „Nu știu cum s-a întâmplat de cântai frumosul cântec al lui Heine: *Sie haben dir viel erzählet* (...)." Dintr-o dată simții că cineva mă apucă tare de mână; sării în picioare. Lângă mine stătea Dik: dânsul mă privi cam straniu și apoi se depărtă, dispărând în câmpie. (...). Tocmai însă când noi vorbeam despre aceasta, în câmpie se auzi d'odată urmarea cântecului, ce cântasem (...). — Amice, ce ai? zisei nemțește. — Totul era îngropat de mult, 'mi răspunse el englezește, pentru ce voiți să destupați groapa? M-am străduit atâta amar de timp ca să uit limba mea părintească și iată că un singur cântec (...). (p. 131).

La fel, multilingvismul funcțional poate fi dublat de multilingvismul latent în situații precum „— *Mira! Mira! El Cerro Perdido* strigă el în limba spaniolă, c'un accent care arăta că tocmai Spaniol sau Mexican nu e" (E. Lupu, *Gambuzino sau căutătorii de aur*, p. 398) în care „atribuirea explicită" nu mai are doar rolul de a sugera limba în care se exprimă sau interacționează personajele, ci face parte deja dintr-o schemă mult mai complexă de caracterizare a acestora. În această direcție de delimitare a rolurilor (în cazul multilingvismului funcțional) cred că ar merita dezvoltată o asemenea analiză. Mai mult, o analiză a subgenurilor romanești în funcție de tipul de multilingvism predominant mi se pare, din nou, un subiect ce merită tratat într-un studiu separat. Pe lângă aceste două direcții, o extindere a corpusului și pe prima parte a secolului al XX-lea se recomandă din start ca un demers revelator la capitolul multilingvismului. Tratez tangențial un singur caz ce pare a adăuga o nouă categorie clasificării mele.

Multilingvismul ca sursă pentru insolitare: romanul în secolul al XX-lea

Pe scurt și în loc de concluzie, în raport cu aceste strategii specifice secolului al XIX-lea, cred că o analiză a *code-switchingului* în romanul românesc din prima jumătate a secolului al XX-lea (deci, un *code-switching literar 2.0* pe romanul românesc matur din punctul de vedere al limbii) ar scoate la iveală o schimbare interesantă de paradigmă. Autori ca G. Banea reușesc să propună studii de caz relevante pentru un multilingvism literar asumat și fac posibilă interpretarea acestui fenomen lingvistic și din perspectiva procedeului insolitării[38]. *Zile de lazaret. Jurnal de captivitate și spital*[39] din 1938 se bazează exclusiv pe amestecul de limbi care alimentează toată desfășurarea narativă. Fiind grav rănit și ajungând prizonier de război[40] în Primul Război Mondial, Gheorghe Sandu se lovește mereu de bariera de limbă atunci când încearcă să înțeleagă realitatea oricum ostilă pe care trebuie să o îndure prin spitalele bulgărești. Cu alte cuvinte, necunoscând limbile în care i se adresează doctorii și ceilalți pacienți, protagonistul se confruntă în permanență cu acea prelungire a percepției și cu „sporirea" dificultății ei, de care vorbește Șklovski[41], însă „defamiliarizarea" valorifică în acest caz dimensiunea metatextuală. Transcriu doar două exemple sugestive. Primul dintre acestea are legătură cu primele momente ale instalării, în care Sandu, întins pe o targă și foarte confuz, încearcă să anticipeze deciziile medicilor bulgari, intuind semnificațiile cuvintelor pe care le aude în jur: „Greu de tot și încet, tare încet, trecuse noaptea. A doua zi, m-au dus în *palatcă*. Vorba mă mirase la început, căci nu-mi închipuiam la Alfatar niciun palat. Dar însemna doar cort în bulgărește" (p. 11). Cel de-al doilea exemplu, poate și mai sugestiv, se referă la episodul în care, încercând să îl învețe pe Brancovici, un căpitan sârb, limba franceză, Gheorghe Sandu se trezește aproape la un pas de a fi bătut de doi turci. Va afla, după această întâmplare, și motivul agitației pe care o provocase:

> „Nu înțelegeam nimic, nici supărarea cadânei, nici *gestul* sentinelei. Pe urmă Brutaru, tovarăș de lagăr, fost coleg de liceu al meu și care știa foarte bine turcește, mă lămuri că ceea ce eu mă sileam să învăț pe sârb să rostească însemna în turcește o mascară grozavă, pe care cadâna și-o luase asupră-și." (pp. 197-198).

Dincolo de didacticismul care scapă adesea de sub

control și alunecă și înspre fragmente de-a dreptul pedagogice despre învățarea limbilor străine, bariera lingvistică e într-un asemenea caz motorul principal ce favorizează raportarea dintr-un unghi în întregime diferit la realitatea războiului și la pretenția de autenticitate a unui „jurnalul de captivitate și spital". Iată de ce cred că, într-o perioadă în care etapa incipientă, cea de coagulare a limbii române literare, este depășită, fapt ce are un impact direct și în raportarea la limbile străine și la inserarea lor în texte, înaintarea acestei abordări asupra tipurilor de multilingvism și asupra rolului limbii în romanul de început de secol XX va face și mai coerent un astfel de proiect de clasificare a cazurilor de *code-switching* literar.

Acknowledgement: This work was supported by a grant of the Romanian Ministry of Education and Research, CNCS/CCCDI - UEFISCDI, Project number PN-III-P3-3.6-H2020-2020-0160, contract no. 55/2021.

Note:

1. Thomas Mann, *Muntele vrăjit*, trad. Petru Manoliu (București: Editura Rao, 2014), 552.
2. Vezi, de exemplu, perspectiva lui Steven G. Kellman care se folosește de citatul reprodus de mine în introducere pentru a-l plasa pe Mann în categoria autorilor (în care îl include și pe Oscar Wilde și gestul său de frondă împotriva limbii engleze și împotriva dominației coloniale de a scrie *Salomé* în limba franceză) care se raportează la translingvism și/sau la multilingvism ca la o plusvaloare ori ca la un accesoriu util pentru desfășurarea strategiilor narative, fie că discutăm despre abilitatea autorului de a se exprima în mai multe limbi și de a scrie exclusiv într-una dintre ele – o limbă diferită de cea nativă –, fie că avem în vedere inserțiile naratorului și artificiile de la nivelul replicilor personajelor. Steven G. Kellman, „Does Literary Translingualism Matter? Reflections on the Translingual and Isolingual Text", *Dibur Literary Journal* 7 (2019): 111.
3. Steven G. Kellman, „Literary Translingualism: What and Why?", Polylinguality and Transcultural Practices, nr. 3 (2019): 337.
4. Ibid., 340.
5. Mircea Popa et al. *Dicționarul cronologic al romanului românesc de la origini până la 1989* (Cluj-Napoca: Editura Academiei Române, 2003), 1275.
6. Toate citatele din romanul românesc din secolul al XIX-lea pe care le voi folosi în studiul meu sunt preluate din arhiva *Muzeului Digital al Romanului Românesc (1845-1947)* pe secolul al XIX-lea (MDRR1). Vezi Ștefan Baghiu et al., *Muzeul Digital al Romanului Românesc: secolul al XIX-lea* (Sibiu: Complexul Național Muzeal ASTRA, 2019). https://revistatransilvania.ro/mdrr/.
7. Mă refer, desigur, la limba română ca la o limbă periferică pe care o face Johan Heilbron, împrumutând terminologia lui Wallerstein și opunându-se perspectivei lui Itamar Even-Zohar și teoriei polisistemului considerate înguste din punct de vedere conceptual și metodologic. Cu alte cuvinte, conceptul mi se pare operant în cazul de față, întrucât, având în vedere că această delimitare are la bază schimbul de traduceri și „comunicarea" interlingvistică, ea reflectă circulația unei limbi și acel „world-" sau „international system" al traducerilor. Cu alte cuvinte, este evident că traducerile facilitează un demers comparativ asupra limbilor din perspectiva literaturii și a pieței de carte în general. Pe scurt, este vorba despre raportul dintre limbile traduse și ierarhia acestora, pentru că Heilbron discută punctual categoriile de limbi și poziția lor în ierarhie: dacă limba engleză ocupă o poziție de „hipercentralitate", cu un procent mai mare de 40 din toate cărțile traduse în 1980 aparținând traducerilor din limba engleză, limbile franceză, germană și rusă fac parte din categoria limbilor „centrale", cu aproximativ 12% din totalul traducerilor în aceeași perioadă. Limbile semiperiferice, destul de greu de disociat de cele periferice – în categoria cărora intră și româna – sunt, punctează Heilbron conform aceluiași criteriu, spaniola, italiana și până la limba cehă, cărora le corespund în a doua jumătate a secolului al XX-lea aproximativ 3% din totalul traducerilor. Vezi Johan Heilbron, „Towards a Sociology of Translation: Book Translation as a Cultural World-System", *European Journal of Social Theory*, no. 4 (1999): 429-444. Pentru o discuție centrată pe cultura română în secolul al XIX-lea, ce redă concret dinamica traducerilor și situația romanului francez și care ancorează și mai bine intenția mea de a împrumuta această abordare, vezi Ștefan Baghiu, „Translations of Novels in the Romanian Culture During the Long Nineteenth Century (1794-1914): A Quantitative Perspective", *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory* 6, nr. 2 (2020): 87-106.
8. Steven G. Kellman, „Literary Translingualism", 345.
9. Nu întâmplător, pornind chiar de la perspectiva lui David Gramling, din *The Invention of Monolingualism*, care analizează diacronic spiritul utilitarist al monolingvismului și schimbările de paradigmă pe care contextul social actual le-a impus chiar și în raport cu accepțiile unui astfel de concept, considerând că „[m]onolingualism – no longer a clinical, ethnological, or demographic term alone – has gone *social*", studii și volume și mai recente, precum *Multilingual Literature as World Literature*, reclamă și se fundamentează tocmai pe această „artificialitate" pe care e construită antinomia dintre *mono-* și *multilingvism*. Mai mult, Jane Hiddleston și Wen-chin Ouyang atrag atenția asupra rigidității abordării conform căreia multilingvismul trebuie perceput doar ca un soi de sumă a mai multor „multilingvisme", favorizând perspectiva care percepe limba „not only as an elastic and evolving practice but also inherently multilingual". Vezi David Gramling, *The Invention of Monolingualism* (New

York: Bloomsbury Academic, 2016). Vezi și Jane Hiddleston și Wen-chin Ouyang, *Multilingual Literature as World Literature* (New York: Bloomsbury Academic, 2021), 1-10.

10. Gramling, *The Invention*, 6; 8.
11. Studiul amplu semnat de Yasemin Yildiz este interesant și pentru modul în care, pornind de la direcția impusă de Leonard Froster, amintește încă o delimitare-sinteză cu rol de ancorare conceptuală în cazul multilingvismului, diferențiind autorii multilingviști care scriu în două sau mai multe limbi, de cei care – făcând parte din aceeași categorie – scriu în altă limbă decât cea maternă, de cei care glisează de la o limbă la alta în interiorul aceluiași text și, foarte important, de cei care – deși multilingviști – scriu într-o singură limbă. Mai mult, de amintit e și miza analizei lui Yildiz, aceea de a deconstrui viziunea conform căreia multilingvismul trebuie să graviteze în jurul limbii engleze. Yasemin Yildiz, *Beyond the Mother Tongue. The Postmonolingual Condition* (New York: Fordham University Press, 2012), 15-16.
12. Vezi modul în care discută James Reay Williams delimitarea întocmită de Anat Stavans și Charlotte Hoffmann. James Reay Williams, *Multilingualism and the Twentieth-Century Novel. Polyglot Passages* (Palgrave Macmillan, 2019), 7.
13. „Polylingualism is different from multilingualism, a term which covers (more or less 'full') command of several languages." J. Normann Jørgensen, „Polylingual Languaging Around and Among Children and Adolescents", *International Journal of Multilingualism*, 3 (2008): 169.
14. Atunci când Meir Sternberg refuză din capul locului să lucreze cu termeni ca „multilingv" și „monolingv" pe care îi plasează în aria disciplinară a sociolingvisticii și îi consideră ca fiind responsabili de redarea realității sociolingvistice a unui individ sau a unei întregi comunități, cercetătorul discută despre „heterolingv", un concept prin care descrie elementul „străin" dintr-un anumit discurs. Meir Sternberg, „Polylingualism as Reality and Translation as Mimesis", *Poetics Today*, nr. 4 (1981): 221-239.
15. Steven G. Kellman propune o expunere detaliată a translingvismului, a subtipurilor sale și modul în care acest fenomen se opune izolingvismului („isolingualism"). Delimitările sale vizează în principal autorii care au experimentat trecerea de la o limbă la alta, dar nu în interiorul aceluiași volum. Cu alte cuvinte, e vorba despre autorii care publică în limbi diferite volume diferite și care se deosebesc de cei care publică în limba lor maternă Aceștia se împart, deci, în următoarele subcategorii: izolingviștii (care publică texte scrise în limba maternă); translingviștii izolingviști (care scriu într-o limbă adoptată) și, nu în cele din urmă, translingviștii ambilingvi (ce scriu în mai multe limbi). Totuși, deși discută exemplul din *Muntele vrăjit* în care e vorba de un *switch* lingvistic în interiorul aceluiași text, din definițiile și categoriile de scriitori pe care le relevă reiese clar deosebirea principală dintre *trans-* și *multi*lingvism. Kellman, „Literary Translingualism", 338.
16. Vezi Rainer Guldin, *Metaphors of Multilingualism. Changing Attitudes towards Language Diversity in Literature, Linguistics and Philosophy* (London/New York: Routledge, 2020).
17. Alastair Pennycook și Emi Otsuji, *Metrolingualism. Language in the City* (London/New York: Routledge, 2015).
18. Penelope Gardner-Chloros și Daniel Weston, „Code-switching and Multilingualism in Literature", *Language and Literature*, nr. 3 (2015): 188.
19. Penelope Gardner-Chloros, *Code-switching* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 12-13. În mod evident, delimitarea pe care o discut aici, favorizată doar datorită intersectării cu scopul studiului meu, nu este singura. Există foarte multe studii focalizate pe tipurile de multilingvism. Interesant e, ca să menționez doar un studiu și, implicit, o delimitare, criteriul cu ajutorul căruia demonstrează Yaseen Noorani existența unui multilingvism „soft" și a unuia „hard". Diferența dintre acestea, accentuează Noorani, constă la rândul ei într-o diferențiere la nivelul limbilor pe care acest fenomen le implică. Altfel spus, dacă multilingvismul „soft" se referă la particularități și „norme" lingvistice deloc dificile sau ieșite din comun și favorabile în contextul globalizării de astăzi, multilingvismul „hard" vizează acele particularități sau, mai degrabă, acele „diferențe lingvistice" cu un nivel ridicat de dificultate, fiind asociat cu limbile „moarte". Vezi Yaseen Noorani, „Hard and Soft Multilingualism", *Critical Multilingualism Studies*, nr. 2 (2013): 8.
20. Guldin, *Metaphors*, 23-24. De menționat, în acest context, e și că există – după cum vor inventaria atât Gardner-Chloros, cât și Guldin – și alte posibile justificări sau, cel puțin, delimitări *împământenite* între cele două concepte. Le menționez doar pe următoarele: apelarea la *code-switching* în situațiile în care nu există „convergențe" între limbile implicate și favorizarea noțiunii de *code-mixing* în cazul în care există relații de coocurență în interiorul propozițiilor. O discuție despre această localizare a fenomenului în interiorul propoziției sau, așa cum continuă Guldin să atragă atenția în raport cu posibilitățile de switching (existând astfel trei subtipuri diferite: *inter-sentential switching*, *intra-sentential switching* și *intra-word switching*), chiar și la nivelul cuvintelor impune și o delimitare greu de operat cu sintagma de *hibriditate lingvistică*, discutată tot din perspectiva aceasta a delimitării în funcție de niveluri. Vezi, pentru încă o discuție despre clasificarea subtipurilor de *code-mixing*, și Pieter Muysken, *Bilingual Speech. A Typology of Code-Mixing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 250-278.
21. Kellman, „Does Literary Translingualism Matter", 110-112; „Literary Translingualism", 341.
22. Guldin, *Metaphors*, 20.
23. Gardner-Chloros și Weston, „Code-switching", 183.
24. „The novel can be defined as a diversity of social speech types (sometimes even diversity of languages) and a diversity of individual voices, artistically organized." M.M. Bakhtin, *The Dialogic Imagination: Four Essays*, ed. Michael Holquist, trad. Caryl

Emerson și Michael Holquist (Austin: University of Texas Press, 1981), 99. În contextul delimitării conceptuale a „dialogismului" lui Bahtin, al reciclării acestuia în contextul „variației stilistice", dar și al raportării la noțiuni precum cea de „intertextualitate" (impusă de Kristeva) sau de „polifonie" (a lui Ducrot), vezi Simina-Maria Terian, *Literar vs. non-literar: studii de analiză a discursului* (Sibiu: Editura Universității „Lucian Blaga" din Sibiu, 2020), 175-195.

25. Pascale Casanova, *Republica Mondială a Literelor*, trad. Cristina Bîzu (București: Art, 2016).
26. Ibid., 141.
27. Kellman, „Literary Translingualism", 338.
28. Vezi K. Alfons. Knauth, „Literary Multilingualism I: General Outlines and Western World." Comparative Literature: Sharing Knowledges for Preserving Cultural Diversity, vol. 3 (2009).
29. Adina-Simona Mitrofan, Ludmila Fuior, „Influența limbii franceze asupra limbii române literare (perspectivă diacronică)", *Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe Umaniste)*, nr. 4 (2012): 72. Vezi și Ștefan Munteanu și Vasile D. Țâra, *Istoria limbii române literare. Privire generală* (București: Editura Didactică și Pedagogică, 1978), 144-147.
30. Vezi, pentru o analiză diacronică și pentru o sinteză a principalelor periodizări, Radu Drăgulescu, *Istoria limbii române literare: primele manifestări* (Sibiu: Editura Universității „Lucian Blaga" din Sibiu, 2006) 34-37.
31. Munteanu și Țâra, *Istoria limbii*, 145.
32. Casanova, 144.
33. Mircea Popa et al. *Dicționarul cronologic*, 1275.
34. Ibid., 1343.
35. Pe urmele bovarismului geografic, pe care primele articole pe arhiva MDRR l-au identificat ca tendință principală în ceea ce privește atitudinea față de străinătate și față de lumea cosmopolită, consider că bovarismul lingvistic dublează această superficialitate spațială printr-o superficialitate ce are, la rândul ei, multiple roluri, dintre care valorificarea tendinței anticoloniale în raport cu limba franceză mi se pare cel mai interesant de dezbătut. Vezi Ștefan Baghiu et al. „Geografia internă a romanului românesc în secolul al XIX-lea", *Revista Transilvania*, nr. 10 (2019): 29-43 și, pentru o discuție despre modul în care va fi înlocuit bovarismul geografic la începutul secolului al XX-lea, vezi și Baghiu et al. „Geografia romanului românesc (1901-1932): străinătatea", *Revista Transilvania*, nr. 10 (2020): 1-11.
36. Sternberg, 223.
37. Ibid., 223-224.
38. Există studii care valorifică multilingvismul și în siajul acestei direcții. Vezi, de exemplu, John M. Lipski, „Spanish-English Language Switching in Speech and Literature: Theories and Models", *Bilingual Review*, nr. 3 (1982): 191-212. De asemenea, Kellman discută punctul despre intențiile autorilor care mizează pe obținerea acestui efect: „Translingual texts are often metalingual in their self-consciousness about their own linguistic medium, the way make language itself strange, subjecting it to what Viktor Shkolovsky called *ostranenie* - defamiliarization". Kellman, „Does Literary Translingualism Matter", 114.
39. Vezi MDRR2. Ștefan Baghiu et al., *Muzeul Digital al Romanului Românesc: 1901-1932* (Sibiu: Complexul Național Muzeal ASTRA, 2020). https://revistatransilvania.ro/mdrr1901-1932/.
40. Mircea Popa et al. *Dicționarul cronologic*, 1692.
41. Viktor Șklovski, „Arta ca procedeu", trad. Margareta Nasta, în *Poetică și stilistică. Orientări moderne,* ed. Mihail Nasta și Sorin Alexandrescu (București: Editura Univers, 1972), 161-162.

Bibliography:

Baghiu, Ștefan, Andrei Terian, Vlad Pojoga, Teodora Susarenco, Iunis Minculete, and Ovio Olaru. "Geografia romanului românesc (1901-1932): străinătatea" [The Geography of the Romanian Novel (1901-1932): Spaces from Abroad]. *Transilvania*, no. 10 (2020): 1-11.

Baghiu, Ștefan, Vlad Pojoga, Cosmin Borza, Andreea Coroian Goldiș, Daiana Gârdan, Emanuel Modoc, David Morariu, Teodora Susarenco, Radu Vancu, and Dragoș Varga. *Muzeul Digital al Romanului Românesc: secolul al XIX-lea* [The Digital Museum of the Romanian Novel: The 19th Century]. Sibiu: Complexul Național Muzeal ASTRA, 2019. https://revistatransilvania.ro/mdrr.

Baghiu, Ștefan, Vlad Pojoga, Cosmin Borza, Andreea Coroian Goldiș, Denisa Frătean, Daiana Gârdan, Alex Goldiș, Emanuel Modoc, Iunis Minculete, David Morariu, Ovio Olaru, Teodora Susarenco, Andrei Terian, Radu Vancu, and Dragoș Varga. *Muzeul Digital al Romanului Românesc: 1901-1932* [The Digital Museum of the Romanian Novel: 1901-1932]. Sibiu: Complexul Muzeal ASTRA, 2020.

Baghiu, Ștefan, Vlad Pojoga, Teodora Susarenco, Radu Vancu, Emanuel Modoc. "Geografia internă a romanului românesc în secolul al XIX-lea" [The Internal Geography of the Romanian Novel in the 19th Century]. *Transilvania*, no. 10 (2019): 29-43.

Baghiu, Ștefan. "Translations of Novels in the Romanian Culture During the Long Nineteenth Century (1794-1914): A Quantitative Perspective." *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory* 6, no. 2 (2020): 87-106.

Bakhtin, M.M. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Edited by Michael Holquist and translated by Caryl Emerson and Michael

Holquist. Austin: University of Texas Press, 1981.
Casanova, Pascale. *Republica Mondială a Literelor* [*The World Republic of Letters*]. Translated by Cristina Bîzu. Bucharest: Art, 2016.
Drăgulescu, Radu. *Istoria limbii române literare: primele manifestări* [The History of the Romanian Literary Language: First Manifestations]. Sibiu: Editura Universității „Lucian Blaga" din Sibiu, 2006.
Gardner-Chloros, Penelope, and Daniel Weston. "Code-switching and Multilingualism in Literature." *Language and Literature*, no. 3 (2015): 182-193.
Gardner-Chloros, Penelope. *Code-switching*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
Gramling, David. *The Invention of Monolingualism*. New York: Bloomsbury Academic 2016.
Guldin, Rainer. *Metaphors of Multilingualism. Changing Attitudes towards Language Diversity in Literature, Linguistics and Philosophy*. London & New York: Routledge, 2020.
Heilbron, Johan. "Towards a Sociology of Translation: Book Translation as a Cultural World-System." *European Journal of Social Theory*, no. 4 (1999): 429-444.
Hiddleston, Jane, and Wen-chin Ouyang. *Multilingual Literature as World Literature*. New York: Bloomsbury Academic, 2021.
Jørgensen, J. Normann. "Polylingual Languaging Around and Among Children and Adolescents." *International Journal of Multilingualism* 3 (2008): 161-176.
Kellman, Steven G. "Does Literary Translingualism Matter? Reflections on the Translingual and Isolingual Text." *Dibur Literary Journal* 7 (2019): 109-117.
Kellman, Steven G. "Literary Translingualism: What and Why?". *Polylinguality and Transcultural Practices* no. 3 (2019): 337-346.
Knauth, K. Alfons. "Literary Multilingualism I: General Outlines and Western World." *Comparative Literature: Sharing Knowledges for Preserving Cultural Diversity*, vol. 3 (2009).
Lipski, John M. "Spanish-English Language Switching in Speech and Literature: Theories and Models." *Bilingual Review*, no. 3 (1982): 191-212.
Mann, Thomas. *Muntele vrăjit* [The Magic Mountain]. Translated by Petru Manoliu. Bucharest: Editura Rao, 2014.
Mitrofan, Adina-Simona, and Ludmila Fuior. "Influența limbii franceze asupra limbii române literare (perspectivă diacronică)" [The Influence of the French Language on the Literary Romanian Language (Diachronic Perspective)]. *Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe Umaniste)*, no. 4 (2012): 69-73.
Munteanu, Ștefan, and Vasile D. Țâra. *Istoria limbii române literare. Privire generală* [The History of the Literary Romanian Language: An Overview]. Bucharest: Editura Didactică și Pedagogică, 1978.
Muysken, Pieter. *Bilingual Speech: A Typology of Code-Mixing*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
Noorani, Yaseen. "Hard and Soft Multilingualism." *Critical Multilingualism Studies*, no. 2 (2013): 7-28.
Pennycook, Alastair, and Emi Otsuji. *Metrolingualism: Language in the City*. London/New York: Routledge, 2015.
Popa, Mircea, Elena Stan, Doina Modola, Aurel Sasu, Mariana Vartic, Ion Istrate, Valentin Tașcu, Ioan Milea, and Augustin Pop. *Dicționarul cronologic al romanului românesc de la origini până la 1989* [The Chronological Dictionary of the Romanian Novel from Origins to 1989]. Cluj-Napoca: Editura Academiei Române, 2003.
Sternberg, Meir. "Polylingualism as Reality and Translation as Mimesis." *Poetics Today*, no. 4 (1981): 221-239.
Șklovski, Viktor. "Arta ca procedeu" [Art as Technique]. Translated by Margareta Nasta. In *Poetică și stilistică. Orientări moderne* [Poetics and Stilistics. Modern Orientations], edited by Mihail Nasta, and Sorin Alexandrescu, 157-171. Bucharest: Editura Univers, 1972.
Terian, Simina-Maria. *Literar vs. non-literar: studii de analiză a discursului* [Literary vs. Non-literary: Discourse Analysis Studies]. Sibiu: Editura Universității „Lucian Blaga" din Sibiu, 2020.
Williams, James Reay. *Multilingualism and the Twentieth-Century Novel. Polyglot Passages*. Palgrave Macmillan, 2019.
Yildiz, Yasemin. *Beyond the Mother Tongue. The Postmonolingual Condition*. New York: Fordham University Press, 2012.